

Regionale identiteit in Noord-Nederland

Hidde Feenstra

● In een tijd waarin internationale grenzen vervagen en op nationaal niveau de verschillen vervlakken, is het onderwerp identiteit in Noord-Nederland uiterst aktueel. Hoe zit het eigenlijk met 'identiteit' in Noord-Nederland? Het verzoek van de redaktie van Noorderbreedte om aandacht te besteden aan de Friese identiteit suggereert min of meer dat er in ieder geval iets dergelijks zou bestaan. Daarbij zal men in de eerste plaats geneigd zijn te denken aan de provincie Friesland en deze direkt te associëren met taal. Speurt men echter naar specifieke kulturele verschillen dan wordt het al moeilijker precies het onderscheid tussen Friesland en de aangrenzende gebieden aan te wijzen. Daarbij lijken de verschillen met de provincie Groningen op het eerste gezicht geringer te zijn dan die met Drente, met dien verstande dat het zuidoosten van Friesland weer minder van het aangrenzende Drente afwijkt dan het noorden en het westen. Hetzelfde kan *mutatis mutandis* worden gezegd ten aanzien van de gemeente Haren en Westerwolde.

Er moet dus een verband tussen *landschap* en *kultuur* bestaan, zoals in het verleden geografische omstandigheden ook de regionale *ekonomie* beïnvloedden. Op *politiek* gebied zijn er thans geen verschillen meer tussen Friesland, Groningen en Drente. Alle drie zijn, sinds in 1798 de eerste eenheidsstaat op Nederlands grondgebied werd gesticht, op bestuurlijk gebied geunifomeerd.

Wanneer men een eventuele noordelijke identiteit wil opsporen komt men onveranderlijk bij de component *kultuur* terecht. Daarbij valt het gebied grofweg uiteen in twee geografische - min of meer - eenheden, namelijk het kustgebied en de zandgronden. Deze, en vooral de kleistreken tussen

Vlie en Weser, vormen de bakermat van een noordelijke identiteit. Plaatsen wij een en ander in een historisch perspectief, dan dient zich de term *Fries* aan.

Uit bovenstaande geografische omschrijving blijkt al dat nationale grenzen, in dit geval die tussen Nederland en Duitsland, hierbij geen rol hebben gespeeld. Hoewel het grootste gedeelte van onze oostgrens al ongeveer duizend jaar oud is, had deze vóór de 19e eeuw geen nationale betekenis. Weliswaar werd in 1648 de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden uit het het Duitse Rijk losgemaakt, pas de opkomst van het - vooral Duitse - nationalisme in de eerste helft van de 19e eeuw, die eindigde met de stichting van het 'Wilhelminische' keizerrijk in 1871, betekende een definitieve scheiding der geesten.

Terpenkultuur

De eerste keer dat men van een zekere 'noordelijke identiteit' zou kunnen spreken is, wanneer zich in het kleigebied tussen Vlie en Eems vanaf de 6e eeuw vóór Chr. de terpenkultuur ontwikkelt. De leefwijze der kustbewoners werd sterk bepaald door gelijke geografische, klimatologische en economische omstandigheden. De sedertdien ontstane (proto)friese kultuur breidt zich vanaf het begin van de jaartelling ook oostwaarts uit, langs de Noordzeekust tot over de Eider, zonder dat hier reeds sprake is van een *Fries volk*, laat staan dat we zeker weten welke taal of talen deze bevolkingsgroepen spraken (1). Een en ander hing samen met een gelijktijdige ontvolking van de achterliggende zandgronden. Hoewel in de tijd van de grote volksverhuizingen (5e - 6e eeuw) de kuststreken grotendeels schijnen te zijn ontvolkt, lijkt er toch van een zekere bewoningscontinuïteit sprake te zijn geweest. Pas sinds de 7e eeuw wordt dan zoiets als een *Fries volk* zichtbaar, wonend tussen Noord-Holland en de Weser. Reeds spoedig koloniseren Friezen ook een smalle kuststrook ten noorden van de Eider, waar ze geografische omstandigheden aantreffen die sterk op die in hun

Terp van Hoogebeintum

Jan Abrahamse

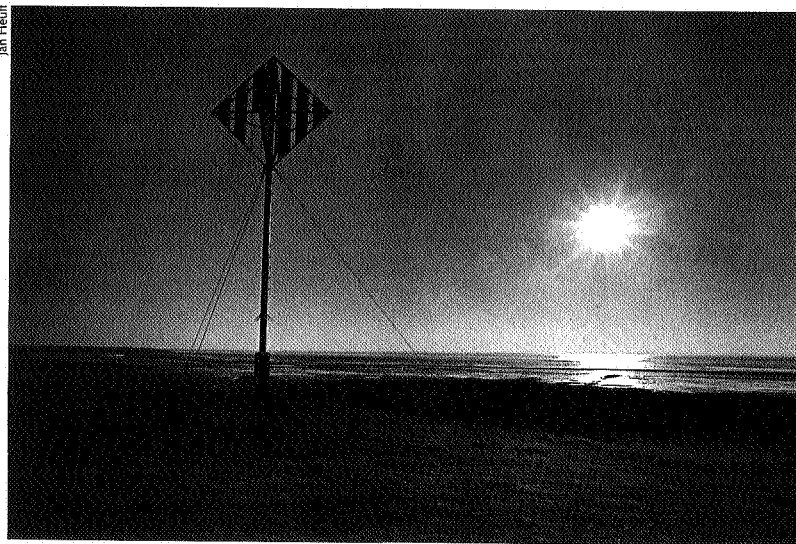
stamland lijken. Ook hier zou zich een cultuur ontwikkelen die grote overeenkomsten vertoonde met die waaruit zij afkomstig waren.

Als een soort 'gidsfossielen' voor deze (Friese) cultuur kunnen de nederzettingnamen in het kustgebied dienen die, vooral sinds de volksverhuizingstijd, een grote gelijkvormigheid vertonen. Het meest tot de verbeelding sprekend in dit verband is misschien wel de plaatsnaam *Wirdum*, die driemaal voorkomt: in Friesland, Groningen en Oost-Friesland. Of *Midlum*, vijf maal: in Friesland, Oost-Friesland (2 x), Land Wursten, en in Noord-Friesland (Föhr). Ook al is de uitgang *-um* (in de betekenis 'heem') niet bij uitstek Fries, maar meer algemeen-germaans, de context waarin deze verschijnt is dit vaak weer wel. Veel meer geldt dit ten aanzien van de uitgang *-(e)ms* (bijvoorbeeld Waaksens (2 x), Leermens en Tettens), een typisch Friese ontwikkeling van de algemeen-germaanse uitgang *-ingja* (*-ingi*).

Oudfries

Thans komt ook de komponent *taal* in beeld: sinds de 11e eeuw treedt een soort eenheidstaal op in het kustgebied tussen Harlingen en Bremerhaven, het Oudfries, zoals dat uit geschreven bronnen tot ons is gekomen. Hoewel sinds de late middeleeuwen de afwijkende spraak der Friezen ook buitenstaanders opviel, werd deze destijds door de Friezen zelf toch niet als hoofdkenmerk van hun 'natie' beschouwd. Reeds in de 15e eeuw begon het Fries uit de huidige provincie Groningen en Oost-Friesland te verdwijnen; het maakte plaats voor een regionale variant van het Nederduits of Nedersaksisch. Dat dit de betrokken Friezen zelf bijzonder speet, blijkt nergens. De Oostfriese hoofdeling-kroniekschrijver Eggerink Beninga (1490 - 1562) doet dit proces af met de konstatering dat het een schande is dat zijn landgenoten niet bij hun *'sprake und cledunge'* blijven *'gelick alle andere nationen'*, wat toch veel *'roemlicker'* is, maar hij houdt geen pleidooi om op de ingeslagen dwaalweg terug te keren. (2)

Ronduit afwijzend is zelfs de Noordfriese boer-kroniekschrijver Peter Sax (1597 - 1662) uit het toen reeds sterk ontfrieste Eiderstedt, die de geschiedenis van zijn volk boekstaft op een - naar historio-geografische maatstaven - onkritische wijze. Het Fries

Jan Heurif

Eems

was weliswaar een zelfstandige taal, maar slechts voor weinigen verstaanbaar en bovendien rijk aan *'viele grobe, ungeheure und harte Vocales'* en *'unliebliche und schwere Diphthongos'*, zodat een buitenstaander nauwelijks Fries kon leren. Daarbij kon men deze klanken haast niet in schrift omzetten, of men moest al nieuwe lettertekens uitvinden. Kortom deze taal was niet geschikt voor literaire doeleinden. Nog veel erger was het gesteld met de talrijke wonderbaarlijke en *'ungeheure'* Friese persoonsnamen, *'dadurch man woll ein Umwelter machen könte.'* Welgemeende waarschuwingen om dergelijke onbeschaafde namen te laten varen stuitten bij de Noordfriezen op koppige afwijzing, zo merkt Sax kregel op. (3)

Politieke vrijheid

Sinds de 13e eeuw was politieke vrijheid het kenmerk bij uitstek van de Friezen. Dat de terpbewoners vóór de volksverhuizingstijd politieke structuren kenden die ver boven het plaatselijke of regionale niveau uitreikten, lijkt hoogst twijfelachtig. Het kustgebied was geografisch zeer verbrokken en de onderlinge verbindingen een groot gedeelte van het jaar moeizaam. Pas toen sinds de 11e eeuw Friesland door een min of meer doorlo-

pende zeedijk werd beveiligd konden er grotere verbanden ontstaan. Een en ander komt onder andere tot uiting in een verregaande uniformering van het rechtsbestel. Identieke waterstaatkundige problemen leidden tevens tot grotere georganiseerde verbanden. Tot een hechte politieke eenheid leidde dit alles niet, het vermaarde Upstalboomse verbond (12e - 13e eeuw) ten spijt. Daarvoor was het Friese kustland nog te zeer verdeeld in geografisch, politiek en kerkelijk opzicht.

Vals vrijheidsprivilege

Na het jaar 1000 was langzamerhand ieder landsheerlijk gezag uit het gebied tussen Vlie en Weser verdwenen, of tot een loutere formaliteit gereduceerd. De Friezen der late middeleeuwen erkenden alleen de Keizer boven zich, een veilige formule, die men bovendien met een vals vrijheidsprivilege een legale glans wist te verschaffen. Tenslotte bevond zich het rijkshoofd ver weg, waar andere problemen gewoonlijk zijn aandacht opeisten. Het is deze Friese vrijheid die het identiteitsbesef sterk heeft bevorderd. In de gloed hiervan konden zich in de 13e eeuw zelfs niet-

Emden was in de 16e eeuw een toevluchtsoord voor duizenden vluchtelingen

friese buren als de half-gefeodaliseerde Drenten en de Eemsländers koesteren. De beste kansen om zich te ontwikkelen had het echter daar, waar de vrijheid het meest werd bedreigd, in Westerlauwers Friesland. Het machtige Holland, later deel uitmakend van het Bourgondische machtsblok, lag als het ware op gezichtsafstand. Ook als het tijdperk der Friese vrijheid, dat omstreeks 1500 definitief ten einde is, reeds lang historie is geworden werkt dit besef nog door, paradoxaal genoeg juist daar waar de Friese taal verdwenen is, c.q. stervende was. In de tweede helft van de 16e eeuw hanteren de Ommelanden het begrip Fries om hun politiek-ekonomische aspiraties tegenover de aanmatigheden van de stad Groningen kracht bij te zetten, terwijl de republikeinse ('ständische') Emders partij in Oost-Friesland de aloude Friese vrijheid als leitmotiv in de grimmige konfrontatie met de absolutistische landsheren gebruikt. Maar ook de Westerlauwerse Friezen - sinds 1580 tot het kamp van de Neder-

landse Opstand tegen Filips II toegetreden - gevoelden in deze tijd de aanranding tot zelfrechtvaardiging. Zij stelden in 1590 zelfs een officiële landsgeschiedschrijver aan, Suffridus Petrus, wiens onkritische historische methodiek de toorn van de in Oost-Friesland geboren Groninger historicus Ubbo Emmius opwekte. Niettemin zou het door Suffridus Petrus beïnvloede geschiedbeeld der (Westerlauwerse) Friezen bij dezen school maken, zelfs tot in de 19e eeuw toe, toen een romantische herleving van het eigen verleden plaats vond. Voor het eerst zien wij hier overigens iets van een *provinciale* identiteit in Friesland ontstaan. De huidige provincie Groningen en in ieder geval een groot deel van Drente waren in de late middeleeuwen sterk op Noord-Duitsland georiënteerd. Dit geldt vooral op ekonomisch gebied. Kulturele banden, vooral met Westfalen, dateerden al uit de tijd waarin Liudger Friesland rond de Eemsmond

kerstende (eind 8e eeuw). Westerlauwers Friesland ressorteerde kerkelijk onder Utrecht. De kerkelijke band met Münster die, voor wat het Groninger kleigebied betreft, tot 1559 blijft bestaan, resulteert onder andere in sterke zuidoostelijke stijlinvloeden bij de kerkbouw in de 13e en 14e eeuw, juist een periode van ekonomische en politieke bloei der Frieslanden. Bij de kontakten met het Duitse achterland zijn de rivier de Eems en de Hondsrug van grote betekenis geweest.

Groningen metropool

De stad Groningen was op de Hanze georiënteerd, waarvan zij in ieder geval nog kort vóór 1594 lid was. Deze oostelijke gerichtheid ligt ook ten grondslag aan het binnendringen van het Nederduits in de Friese gebieden ten oosten van de Lauwers. Daarbij zijn sedert de late middeleeuwen sterke Westfaalse invloeden werkzaam. Dat het Fries slechts een zeer beperkte rol in het handelsverkeer had, zal hierbij ongetwijfeld mee hebben gespeeld. De omstandigheid dat Groningen zich tot de ekonomische en politieke metropool van het omringende gebied wist op te werken - in dit verband is de benaming *Ommelanden* al veelzeggend - zou in de komende eeuwen een nieuwe identiteit naast de oude Friese doen ontstaan. Het integratieproces van het in oorsprong Drentse Groningen en de Friese streken tussen Lauwers en Eems, dat rond 1800 voltooid was, zou het Friese identiteitsbesef hier gaandeweg doen verdwijnen. Dit alles had nog weinig te maken met een *Nederlands* nationaliteitsbesef. Pas de zogenaamde Reductie van Groningen in 1594, waarbij de Stad en Ommelanden deel werden van de Republiek der Verenigde Nederlanden, was een beginpunt van een eerst politieke, dan echter ook kulturele heroriëntatie, deze keer op het zuidwesten, op 'Holland'. Tot dan toe was de mogelijkheid dat Noordoost-Nederland, waartoe ook Drente moet worden gerekend, een deel van het Duitse Rijk zou blijven nadrukkelijk aanwezig. We zien dit onder andere op taalgebied: het Nederduits - door sommigen liever Nedersaksisch genoemd - dat door de politieke instellingen in Stad en Ommelanden en Drente in de 16e eeuw als schrijftaal werd gebruikt, schuift na 1550 steeds meer in de richting van het Hoogduits op. Daarmee vormen de

ontwikkelingen te onzent een getrouwe afspiegeling van de taalsituatie in Noordwest-Duitsland. De omstandigheid dat het universitair geschoolde bestuurskader vóór 1600 hoofdzakelijk Duitse hogescholen bezocht zal hierbij van doorslaggevende betekenis zijn geweest.

Interessant is dat na 1600 een tegenovergestelde ontwikkeling inzette. De aansluiting bij de Republiek betekende een toenemend gebruik van het Nederlands in het officiële verkeer. Van niet te onderschatten betekenis was ook de invoering van de Reformatie (1594), die de kerk op calvinistische leest hervormde. De onvolprezen Statenvertaling van de bijbel uit 1637, in de Stad en Lande direkt

al van overheidswege op de kansels gebracht, heeft ongetwijfeld zeer bijgedragen aan de aanpassing van het kulturele landschap van Noord-Nederland. En daarbij bleef het niet.

Interessante paradox

Reeds in de tweede helft van de 16e eeuw had Emden vele duizenden geloofsvluchtelingen opgenomen, van wie een grote groep uit de Zuidelijke Nederlanden stamde. Zij zorgden voor een eerste aanraking van Oost-Friesland met de Nederlandse kultuur. Een interessante paradox: het buiten de Nederlanden gelegen Emden was rond 1600 sterker hierdoor beïnvloed dan het nabij gelegen

De Lauwers, een psychologische barrière

Groningen! Onder de paraplu van de Staten-Generaal, die in de 17e eeuw bij voortduring ingrepen in het politiek zwakke staate Oost-Friesland, nam de Nederlandse kulturele invloed toe. Het calvinisme zegevierde in het westen en zuidwesten van Oost-Friesland en zo veroverde het Nederlands ook hier langzamerhand de kansel en het schoollokaal. Deze westelijk invloed blijft tot ongeveer 1850 zeer sterk aanwezig, ja blokkert zelfs lange tijd de ontwikkeling van een *Duits* nationaliteitsbesef bij grote groepen Oostfriezen. Zelfs hedentendage kan men soms nog te horen krijgen dat de

Oostfriezen meer aan Nederlanders dan aan de *Diüters* - ongeveer alles wat achter Leer woont - verwant zouden zijn, hetgeen historisch gezien in zekere zin juist is.

De provincie Friesland was reeds in de late middeleeuwen, ondanks alle politieke geschillen, door haar geografische positie sterk (zuid)westwaarts georiënteerd. In wezen wordt een huidige Friese provinciale identiteit gekenmerkt door een soort haat-liefde verhouding tot 'Holland': aan de ene kant vormt dit als het ware een regelrechte bedreiging voor de Friese cultuur, anderzijds is de verstandhouding met Den Haag vanouds stukken beter dan die met Groningen. De tegenstellingen tussen Friezen en Groningers, in latere tijd tot een regionale folklore verheven, kunnen ten dele aan de hand van het verleden verklaard worden. Het trauma dat de inmenging van de stad Groningen in Westerlauwerse aangelegenheden in de tweede helft van de 15e eeuw ten gevolge heeft gehad, zit blijkbaar diep verankerd. Het op zich onbeduidende riviertje de Lauwers is tot vandaag de dag een enorme psychologische barrière gebleken.

Noordelijke identiteit

Bestaat er nu zoiets als een noordelijke identiteit? Ja en nee. De drie noordelijke provincies vertonen wat landschapsvormen en cultuur betreft grote overeenkomsten, die niet door provinciegrenzen worden bepaald. Vooral Friesland springt er echter uit en dan zijn we terug bij het begin van het verhaal. Het taalverschil is het meest in het oog lopende kenmerk. De opwaardering van het Fries - in de geschiedenis toch niet de sterkste komponent van het Friese identiteitsbesef; tenslotte was het ook in Friesland in de 16e eeuw uit het officiële verkeer verdwenen - is een gevolg van het romantische nationalisme van de 19e eeuw. De opvatting dat 'volk' of 'natie' en 'taal' identiek zouden (behoren te) zijn was hiervan een onderdeel. In Friesland speelde wellicht nog iets anders mee: ten tijde van de Republiek was, gelijk overal in Noord-Nederland, langzamerhand de eigen culturele identiteit verwaterd en in de Bataafs-Franse tijd (1795 - 1813) tenslotte het eigen politieke systeem geliquideerd. Het besef Fries te zijn moest dus op een andere wijze worden gekompenseerd en wel met dat van de identiteit dat het minste was

aangetast: de Friese taal. Overigens poneerde Heeroma reeds de interessante stelling dat het voortbestaan van het Fries in Friesland een relevantere kwestie is dan het verdwijnen ervan in het kustgebied tussen Lauwers en Weser (1961). Speelde hierbij het onder de konstante Hollandse dreiging in de late middeleeuwen versterkte Friese identiteitsbesef een rol?

In Groningen werd tijdens de Republiek (1594 - 1795) het oude Friese gevoel door een nieuw 'Gronings' bewustzijn verdrongen, dat in onze eeuw zelfs naar de andere kant doorsloeg. De *frisofobie* van de overigens verdienstelijke 'Grunneger' voorman K. ter Laan is hiervan een bekend voorbeeld. De Oostfriezen hebben hun *Friesentum* in een humanistische variant bewaard. Deze is ongetwijfeld sterk beïnvloed door de partijideologie der *Ständischen* in de periode 16e - 18e eeuw. Dit identiteitsbesef moet echter een Friese taal ontberen - menige Oostfries reageert ongelooflijk wanneer men hem vertelt dat hij geen Fries maar een Nederduits dialect spreekt, zij het sterk vermengd met Friese taalresten en Nederlandse ingrediënten uit recentere tijd.

Voor Drente, in het verleden een soort buffer tussen invloeden uit het noordelijk kustgebied aan de ene en de IJsselstreek en Westfalen aan de andere kant, is een bepaalde identiteit moeilijker aan te wijzen. Toch is het 'Drents-eigene' zo duidelijk aanwezig. Het is echter een vraag in hoeverre ook dit niet een produkt van de Romantiek is - het aldus gekonstrueerde geschiedbeeld vertoont intussen door historisch onderzoek in de laatste twintig jaar scheuren. Misschien is een verschil in *mentaliteit*, waarbij Drente tegenover Friesland en Groningen samen staat, wel het meest in het oog springende. De marginalere bestaansvoorwaarden op de van nature onvruchtbare zandgronden en een relatieve geografische isolatie tot in de 17e eeuw vereisten een grotere samenwerking van de bevolking. Hier staat het kollektief tegenover het - tot op heden weinig tot samenwerking geneigde - individualisme der kleistreken, waar reeds in de 15e eeuw de maatschappij op kapitalistische leest was geschoeid.

Het eigene van Noord-Nederland, dat in de voorgaande eeuwen toch al bloot stond aan een zekere culturele egalitatie vanuit het zuidwesten, staat

echter onder druk: evenals de grenzen vervagen ook de regionale verschillen. De politieke en economische verscheidenheid zijn geheel of grotendeels verdwenen, terwijl de moderne maatschappij met haar grote mobiliteit en massakommunikatie een ernstige bedreiging voor regionale taal en cultuur vormt. Het landschap bleef tot op heden in grote lijnen intact, al zal men ervoor moeten waken dat door te grootschalige ingrepen de onderlinge samenhang geweld wordt aangedaan.

1 Men gaat ervan uit dat de oudste Friezen tussen Vlie en Eems tot een niet-germaans volk behoorden, dat rond het begin van de jaartelling langs vreedzame weg werd germaniseerd vanuit het oosten (B. Sjölin, *Einführung in das Friesische*, Stuttgart, 1969, 1; M. Gyseling, 'De oudste Friese toponymie', *Philologie Frisica*, 1969, 44).

2 W. Foerste, *Der Einfluß des Niederländischen auf die niederdeutschen Mundarten Ostfrieslands*, Hamburg, 1938, 9.

3 Peter Sax, *Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Dithmarschens*. Herausgegeben in Zusammenarbeit mit dem Nordfriesk Instituut, Bredstedt (7 dln; St. Peter-Ording, 1983 - 1988) I, 292, 295.

De Oostfriese historicus Ubbo Emmius (1547 - 1625), die waarschijnlijk zelf geen Fries meer sprak, beoordeelt deze taal positiever, al noemt hij de weerbaarheid der klinkers en de talrijke tweeklanken die het schrijven ervan zouden bemoeilijken (Ubbo Emmius, *Friesische Geschichte Rerum Frisicarum historiae libri 60*. Aus dem Lateinischen übersetzt von Erich von Reeken (6 dln; Frankfurt/M, 1980 - 1982) I, k. 33). Vgl. ook het oordeel van de Harlingerlandse predikant Johannes Cadovius-Müller (1650 - 1725) die een verzameling Friese woorden en zegswijzen uit zijn Oostfriese omgeving samenstelde: naar der Friezen aard was hun oude Friese taal wel niet zo beleefd en sierlijk als de toenmalige beschaafde gangbare Europese talen en 'etwas unangenehm im Reden', toch moest men haar niet verachten en verwerpen, maar integendeel 'unterhalten und aus dem Staube der sinchenden Vergessenheit wieder hervorsuchen' (*Memoriale linguae Frisicae*. Verfasst von Johann Cadovius-Müller. Mit Zugrundelegung der in Aurich befindlichen Originalhandschrift zum ersten Male herausgegeben von Dr. L. Kükelfhan, Leer, 1875, 17-18).

Dr. H. Feenstra is historicus